

Kolarliv

Charlotte Gessler jk 93/97

Kolvaktaren av Dan Andersson

*Tåligt manligt vakande,
kärlig sömn försakande
vakt vid kolen satt.
Spröda hårda händerna
röra lamt i bränderna
som gnistrande och glödande,
av röda flammor flödande,
ge ljus åt snårens natt.*

*Röken kväljer kvävande,
nät av ångor vävande,
het och stark och frän.
Kolen kallna klingande,
knäppande och ringande
i höga svarta hoparna
vid askbeströdda groparna
emellan frusna träd.*

*Långa äro stunderna
långt i ödelunderna
mil från folk och hus.
Rävarna gå jagande
skallen gnälla klagande
som hungergråt från skogarna
och hagarna och slogarna
och frusna hedars grus.*

*Glatt från gula lågorna
flyta värmevågorna
mot mitt breda bröst.
Flammorna gå lekande
skänka kärligt smekande
värme åt den frysande
och med glädje lysande
sken till ögontröst.*

Inledning

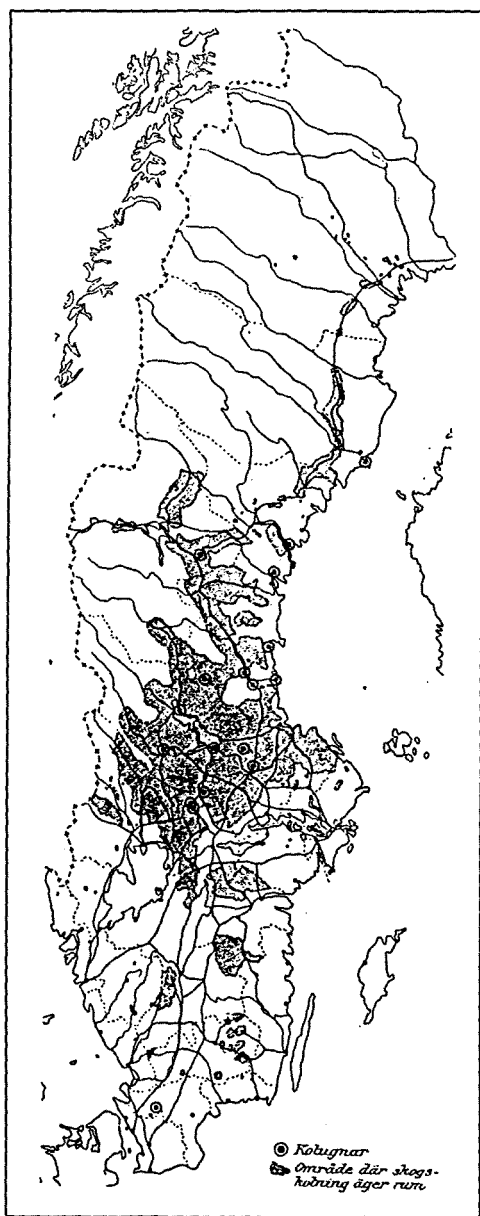
Livet och arbetet i skogen var hårt och slitsamt för kolarna, men de hade även en känsla av frihet och samhörighet med naturen som de värdesatte högt. Kolningen gav en relativt bra inkomst jämfört med andra sysselsättningar. För bönderna passade den väl in i arbetsåret och var en välkommen extrainkomst för att dryga ut intäkterna från jordbruket. Syftet med denna essä i ämnet skogshistoria är att ge en kort bakgrund till kolningen i Sverige samt diskutera hur kolarnas liv var när det gäller bland annat arbetsförhållanden och boende. Dessutom kommer jag att skriva om några av de sägner och historier som uppkommit i samband med kolningen, samt diskutera på vilket sätt kolningen har lämnat spår i dagens skogar.

Historik

Kol behövs vid framställningen av metall. Människor har använt träkol för att utvinna metaller i mer än 6000 år. I Sverige började kolningstekniken användas först 200 till

300 år f.Kr. Till att börja med kolade man i så kallade kolningsgropar som var cirka en och en halv meter i diameter och ungefär två meter djupa. Gropen fylldes med kolved och täcktes med grästorv och jord. Processen inleddes med att veden tändes på och vattnet i veden avgick i form av ånga. När temperaturen i veden blivit tillräckligt hög började sönderdelningen av veden, det man kallar kolning eller torrdestillation. I och med att lufttillförseln var begränsad blev förbränningen av veden ofullständig och kol bildades. Efter ungefär två dygn var gropen utkolad. Tekniken med kolningsgropar gav kol med dålig kvalitet därför att täckningen med grästorv och jord var tunn och lufttillträdet till gropen blev därför okontrollerat. Efter hand introducerades en ny kolningsteknik: milor. Den första milotypen var liggmilor där man lade kolveden tvärs över ett underlag med slanor. Vid slutet av medeltiden började man mer och mer använda resmilor istället för liggmilor.

Kolningen fick ett verkligt genombrott i Sverige då en liten järnindustri växte fram runt år 1000. Järnbruk uppkom till en början främst i Bergslagen och Värmland och det var alltså i dessa områden som man i största utsträckning bedrev träkolning (se figur 1). Efterfrågan på kol ökade när bergsbruket växte och under den andra hälften av 1800-

Figur 1. Områden där skogskolning ägde rum vid 1910-talets slut.

Källa: Magnusson och Wesslén 1922.

talet inrättades så kallade kolarskolor som skulle utbilda kunniga kolare. Dessutom fungerade ett godkänt betyg från en kolarskola som ett inträdesprov till skogsskolorna där studierna kunde leda till ett arbete som skogsarbetsledare. Kolarskolorna försvann under den senare hälften av 1950-talet och ersattes av förberedande skogskurser där kolningen fanns kvar med en mila per kurs. De förberedande skogskurserna togs bort från den skogliga utbildningen i början av 70-talet.

Tabell 1. Sveriges koltillverkning i kubikmeter stjälp mått och kolpriset för några viktiga årtal i kolningens historia.

Årtal	Volym (m ³ stj)	Pris (kr/m ³ stj)
1875	1500000	4
1913	2600000	7
1943	5800000	20
1960	50000	40

Källa: Sälle 1992.

Träkolet hade sin absoluta storhetstid under andra världskriget (se tabell 1) då det hjälpte Sverige ur en svår energiknipa. Då kolade man till och med gamla fallfärdiga timmerhus och lador. Efter kriget, under mitten av 1950-talet, utvecklades ny teknik i järnbruken och träkolet ersattes så småningom helt av importerade stenkolsprodukter. Detta fick drastiska konsekvenser för svenskt skogsbruk och för alla koltorpare, landbönder och huggare som hade stor del av sina inkomster från kolningen och arbeten som hängde ihop med detta, exempelvis huggning av kolved. De mindre skogsägare, som kolade en eller två milor per år på egen skog, drabbades också hårt. Många familjer tvingades flytta från landet in till städerna för att söka arbete till följd av den ekonomiska kris de försatts i.

Livet och arbetet i kolarskogen

Bostäderna

Kolarna byggde sina egna bostäder ute i skogen. Tidsåtgången för att tillverka en kolarkoja uppskattades till två till tre dagsverken och då räknades även anskaffningen

av sten till eldstaden in. Dessa kolarkojor kunde ha lite varierande utseende, men det var viktigt att välja en jämn plats som låg minst 10 till 15 meter från milan för att minska risken för koloxidförgiftning. Kojans väggar bestod av klinttimmer och ofta fanns bara ett stampat jordgol. Kolaren tätade taket med mossa och kojan kläddes med granris och stybbades med kolstybb eller jord till skydd mot regn och blåst. Inuti kojan fanns endast en eldstad samt en eller ett par liggplatser med madrasser tillverkade av granris. På väggen inne i kolarkojan sattes hyllor upp där dagligvaror såsom kaffe, socker, mjöl, bröd och havregryn förvarades. När gaslyktan kom blev livet för kolarna mycket mer behagligt. Med det förbättrade ljuset blev det lättare för kolaren att arbeta i mörker och han kunde till och med läsa en bok inne i kojan om kvällen.

Maten

Det hårda och tunga kroppsarbetet som kolningen innebar gav kolarna en stor aptit. Det de främst levde på dag efter dag, månad ut och månad in, var kolbullar och kokkaffe. I boken "Kolarminnen" berättar Olle Orgård att kaffet var obligatoriskt alla tider på dygnet och att man inte bytte sump i kaffepannan förrän den var så full att det inte längre fick plats något vatten i den. Varje kolare skötte sitt eget hushåll, även på kolgårdarna där de var flera stycken som delade bostad. Alla hade en egen hylla för specerier. I den mån de hade någon mjölk eller andra färskvaror förvarades dessa nedsänkta i någon närliggande kalkkälla.

Det vilda verkade alltid dras till milorna. Kanske var det den karaktäristiska barklukten som lockade dit tjädrar, orrar, harar och älgar. Kolarna hade oftast med sig ett gevär i kojan och passade säkert på att få lite kostombyte genom att skjuta en harpalt eller en fågel då och då.

Arbetet

Som kolare hade man många olika arbetsuppgifter. Kolvedshuggning, inkörning (att frakta fram veden till kolbotten), slagning, rivning och utkörning är några exempel. Som regel var det torpare och arrendatorer som kolade åt de stora bruken i Bergslagen och på andra ställen. För dem innebar kolningen att arbetsförtjänsten blev mer jämnt spridd över året. Vissa kolare, så kallade koltorpare, hade ett arrendekontrakt med bolag eller staten där en kolningsplikt stod inskriven. Detta innebar kolning av ett visst antal milor eller leverans av en viss mängd kol. Kolaren fick inte betalt förrän kolen var färdig och hade fraktats till sin slutdestination. Om koltorparen inte följde sitt kontrakt kunde det gå så illa att länsman kom med en vräkningsdom och med hjälp av några fjärdingsmän vräkte familjen från deras bostad. Under 1940-talet började kolarna organisera sig som entreprenörer och köpte vedstämplingar på rot. De anställde huggare och körare och kolade och sålde kolet. Kolaren fick helt plötsligt en ny roll och skulle klara av att vara arbetsledare och organisera arbetet. Om arbetet gick bra kunde kolningsentreprenörerna göra ganska goda förtjänster och i motsats till timmerhuggarna få en slant över.

En kolare hade oftast mellan tre och fem milor att sköta om och det kunde vara så långt som en halv mil mellan milorna som låg längst ifrån varandra. Det kunde gå upp till tio timmar mellan kolarens tillsyn av varje enskild mila. För att kolaren skulle kunna hitta till alla milor utan att gå vilse i skogen på natten högg han bläckor i träden. Med hjälp av fotogenlyktans svaga ljus eller ljus från tjärvedsbloss såg kolaren

tydligt de vita markeringarna på stammarna. Det kunde vara ödesdigert att gå vilse om natten. I värsta fall kunde det leda till milbrand vilket alltid innebar en stor ekonomisk förlust för kolaren.

Yngre pojkar, ofta söner till kolarna, fick lära sig kolningskonsten genom att gå med i skogen och hjälpa sina fäder. För en del av arbetet krävdes det att hela familjen drog sitt strå till stacken, till exempel vid rivningen av milan.

Eftersom det var så långa avstånd från milorna till närmaste bebyggelse kunde det bli snålt med mat för kolaren om milorna krånglade. Då fick provianteringsturen skjutas på framtiden. Om kolaren råkade ut för en olycka eller en sjukdom eller kanske bara vanlig tandvärk tog det ofta lång tid innan han kunde få hjälp. Ett öde som många kolare fruktade var att ramla ned i milan. Helmer Grundström har beskrivit detta fruktansvärda öde i sin dikt "Kolaren":

*Milan hostade till och slog
Kolar'n ramlade i och dog
Inte en knota blev kvar av kar'n
Käringen med sina tio barn
Tvangs av nöden på socknen ut
Annars var allt som förut.*

Olle Orgård återger i sin bok "Kolarminnen" en historia om en hemsk olycka som inträffade i författarens hembygd i Hälsingland. En kolare som hette Per Persson ramlade ner i en kolmila några dagar före jul. Han var helt ensam ute i skogen, men lyckades ta sig upp ur milan på egen hand. Per Persson brände sig mycket svårt. Trots det gjorde han i ordning milan, tog sig ner till bebyggelsen av egen kraft och lades in på sjukhuset i Ljusdal. Tyvärr avled han efter en tid på grund av de svåra skadorna.

En kolgård var en tät ansamling av milor där man kolade på samma kolbotten år efter år, så kallad platskolning. Där var förhållandena bättre för kolarna. Det blev aldrig någon proviantbrist och om det inträffade en olycka eller om någon snabbt insjuknade gick det att få hjälp relativt fort. Kolarna hade bättre bostäder på kolgården och dessutom kunde de hålla bättre uppsikt över milorna eftersom det inte alls var stora avstånd mellan dem. På kolgårdarna jobbade flera kolare samtidigt och därför blev det inte lika ensamt som vid skogskolningen. Skogsfrun gav inte heller kolarna vid kolgården några besvär.

Skrock och sägner

Milan var ett kvinnligt väsen för kolaren. Han nämnde henne aldrig vid namn utan kallade henne för hon. Milan har alltid behandlats med vördnad så länge som hon svart och stilla bolmat ut sin vita rök. När hon slog och exploderade bemöttes hon med förakt och okvädingsord från kolaren. Kolaren hade också en enorm respekt för elden. Den var helig och han fick aldrig nämna ordet eld i samband med milan utan kallade den istället för värmen eller hettan. Under långa perioder, ibland flera månader, var kolaren alldeles ensam ute i skogen. I kombination med för lite sömn och kanske också giftiga koloxidgaser från milan hade skogsmännen drömmar och hallucinationer. Många kolare såg det mystiska skogsrädet eller skogsfrun som hon också kallades. Hon var alltid otroligt vacker, men när hon vände sig om såg kolaren

hennes svans som avslöjade henne. Skogsrådet hjälpte ofta kolarna med milorna och varnade dem om något var på tok. Men om inte rådet fick som hon ville, eller om kolaren till exempel retade henne för hennes svans, kunde hon också ställa till mycket förtret för honom. Det talas i gamla berättelser också om småfolket, "vittra", som kolarna hade ett gott förhållande till. Om det blev något fel på milan väckte "vittra" kolaren som kunde ta hand om problemet och på så sätt kanske undvika milbrand.

Skogens hemliga sällskap

Bertil H. Delin skriver i sin bok "Kolarorden" om de skrå och gesällskap som skogens kolare och huggare i Italien och Frankrike var förenade i. I Frankrike uppstod det så kallade skogsfrimureriet där man tog fasta på kolarnas och huggarnas redskap och uttryck. Ett halvt århundrade efter det, under den napoleonska eran, uppstod sällskapet "Carbonari" (kolare) i Italien. Det var ett förbund vars ritualer och symboler hämtades från arbetet i skogen och vid milan. Just Carbonari verkade, enligt historieböcker, som en nationell frihetsrörelse och hade ett stort anseende under 1800-talet. Dessa hemliga sällskap var ingen ny företeelse. Ända sedan medeltiden hade det funnits sammanslutningar mellan kolare och skogshuggare i franska Jura, tyska Schwarzwald och i Schweiz.

I Sverige har man inte kunnat spåra något skrå eller gesällskap med skoglig anknytning, även om vissa ceremonier och tecken som har förekommit har tydliga likheter med utländska sällskaps seder.

Spår av kolningen

Kolningen anses ha haft en stor betydelse för kvaliteten i dagens skogar. Kolvedhuggningen innebar nämligen att skogen gallrades. Detta ledde i sin tur till att vi idag har välskötta skogar med fina kvaliteter på de ställen där skogsmän huggit mycket kolved.

Lämningar från kolningstiden som man kan se i dagens skogar kan vara exempelvis kolbottnar eller rester av kolarkojor. En kolbotten kan ses som en ringformad upphöjning i marken med en diameter på ungefär tio meter. Området har ofta en avvikande vegetation och ett lager kol finns under det översta förnalagret. Av kolarkojorna finns oftast bara eldstaden kvar.

Numera lever kolningen endast kvar som en föreningsaktivitet eller turistattraktion anordnad av hembygdsföreningar eller Lionsklubbar. Ett problem är att det endast finns ett fåtal människor kvar som behärskar kolningskonsten. En hel del gamla berättelser och sägner lever dock fortfarande. En del har förevigats återgivna i litterära verk, vilket är värdefullt eftersom den generation som upplevt kolningen är på väg att gå ur tiden.

Referenser

Bergström, H. (1947). Handbok för kolare. Jernkontoret. Stockholm.

Delin, B. (1966). Kolarorden. Davidsons Boktryckeri AB. Växjö.

Magnusson, G. & Wesslén, G. et al. (1922). Handbok i skogsteknologi. CE Fritzes Bokförlag AB.

Olls, B. (1980). Kolaren. Bokförlaget Settern. Uddevalla.

Orgård, O. (1995). Kolarminnen. Bräcke tryckeri.

Sälle, N. & Örtenblad, S. (1992). Kolarskogen. Carlssons bokförlag. Laxå.